

a praekelta őslakosság maradványait vonzza magához, akik a törvényes törvénytelenység alapján társulnak ezekbe a rablóbandákba és élik a maguk külön világát a törzs mellett. Véggkövetkeztetése pedig az, hogy a törzs hősei és a törzsön kívüli hősök «a kelta faji vérmérséklet két egymást kiegészítő aspektusát mutatják be».

A szerzőnő ebben a magyarázatában teljesen figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az ír hagyományban az ulsteri férfiak és a *fiana* nem mint két egyidejűleg egymás mellett létező, hanem mint két időben egymás után következő formáció szerepelnek. Az ír kronológia az ulsteri hősök virágkorát az időszámításunk kezdete körüli időre, Finn-ét az i. sz. 3. századra helyezi. Behatóbb társadalomtörténeti vizsgálat azt bizonyítja, hogy a hagyományos kronológia relatív időrendje feltétlenül helyes s a két monda-kör a kelta társadalom, elsősorban a kelta férfitársasági szervezet fejlődésének két fázisát tükrözi. Az ulsteri monda-kör azt az archaikus fejlődési fokot, ahol a férfiak titkos társasága még teljesen törzsi intézmény (tribal society), mely a törzs egész férfilakosságát magában foglalja. A Finn-monda-kör — mely a hagyományos kronológia szerint három évszázaddal későbbi állapotokat tükröz — pedig már azt a fejlődési fokot, melyen a férfitársasági szervezet már elszakadt a törzsi szervezet alapjától és öncélúvá vált, tagsága már nem a vérrokonságon, hanem kizárólag az avatáson alapul.

A kelta és különösen az ír hagyományok társadalom- és vallástörténeti elemzése európai viszonylatban egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy egy őstársadalom belső fejlődését gazdag írott hagyományanyag alapján megismerjük. A felvetődő problémák azonban kizárólag szigorúan történeti módszerrel oldhatók meg eredményesen.

† FEYÉR KÁLMÁN

MÓCSY ANDRÁS

MISZTÉRIUM-BEAVATÁS EGY INTERCISAI FELIRATON

1. Az intercisai feliratos anyag talán legérdekesebb epigráfiai problémáját tartalmazza az a háromsoros felirat,¹ amelyet Járdányi-Paulovics István tett közzé 1951-ben.² Háromsoros és háromszavas szövege — IVDICIO SACRAMENTI CVLTORES — különféle értelmezéseknek adott lehetőséget aszerint, hogy a felirat szavainak mely jelentéseit ismerjük fel.

Az értelmezési lehetőségeket a legtöbb oldalról a publikáló Járdányi-Paulovics vizsgálta meg.³ Abból indult ki, hogy a (fogadalmi) feliratot *iudicium*-nak, mint elvont fogalom perszónifikációjának állították. A *sacramentum* szóban azonnal a katonai esküt ismerte fel, azonban rámutatott egy — szerinte alig elfogadható értelmezési lehetőségre is, ti. hogy az első két szó összekapcsolása a *legis actio per sacramentum* régi peres eljárásának jelzése lenne, mégpedig úgy, hogy «a *legis actio* ezen módjának perszónifikációját örökítették volna meg fogadalmi vagy hálairattal a *cultores*». Paulovics ezekután felvetette a harmadik szó — *cultores* — egyik jelentése alapján azt, hogy collegiumtagokról lenne szó, ezt a lehetőséget azonban egyrészt a felirat lapidáris stílusa, másrészt az eskü ténye miatt vetette el. A *sacramenti cultores* összekapcsolást sem tartotta helyesnek, ezért a *iudicium* értelmezéséhez szinonimát keresett, amit a *iussu*-ban talált meg: *iudicio* = *iussu*. Miután az első két szó így megvilágosodott, a szerinte kétségtelenül kultikus vonatkozású utolsó szó alapján rámutatott a *sacramentum* szó egy másik jelentésére is: e szóval jelölték a misztériumokba való beavatást. A beavatottak neve pedig: *cultores*. Ez lenne Paulovics szerint az egyik lehetséges megoldás kettő közül. Valószínűbbnek tartja azonban a másik megoldást, ti. hogy katonai vonatkozású felirattal van dolgunk. Mivel a felirat lelehelye az intercisai tábor, nyilvánvaló lenne, hogy a *sacramentum* katonai esküt jelöl. Ehhez egy rokon hangzású feliratot is idéz: GENIO SACRAMENTI VETERANI (Szíria). Végül megállapítja, hogy *cultor*-a csak valamely alacsonyabbrendű *numen*-nek lehet; e *numen* itt nem lehet más, mint maga az eskü, a *sacramentum numen*-e. A felirat eszerint az eskü színhelyének, a tábori szentélynek felirata. Korát Paulovics a 3. sz. közepére teszi.

¹ Intercisa I (Arch. Hung. 33, 1954) 336 sz.

² Járdányi-Paulovics I.: Arch. Ért. 78 (1951) 21—23.

³ I. h.

Fülep Ferenc az intercisai feliratok tárgyalásánál úgy hivatkozik a felíratra, mint az intercisai collegiumok emlékére, mert *cultor* = collegium-tag.⁴

Bővebben tárgyalta a felíratot Visky Károly is.⁵ A már Paulovics által is említett, de elvetett lehetőség, a *legis actio per sacramentum* alapján való értelmezést tartja valószínűnek. Mivel ez a régi peres eljárás csak a *damnum infectum*, azaz a be nem következett, de fenyegető károk esetére maradt fenn, a felírat hátterét így fogalmazza meg: egy ledőléssel fenyegető falat a szomszédok bírói eljárással helyreállítottak. Ezt az — alperes által végzett — helyreállítást örökíti meg a felírat, amelyet a helyreállításra kötelezett *cultor*-ok állítottak, akikben Visky is valamely collegium tagjait látja. Szerinte egyetlen nehézség ennél az értelmezésnél az, hogy a peres eljárás ilyen régi formája elképzelhető-e Intercisában a 2. sz.-ban, amikor Visky a felíratot datálja. Mivel azonban a 2. sz.-ból *mancipatio* esete is ismert a dáciai viasztablák egyikén, szerinte nem elképzelhetetlen az *actio sacramenti* előfordulása sem.

2. Vizsgáljuk meg először a felírat leletkörülményeit, amely a katonai vonatkozások szempontjából fontos. Paulovics ugyanis két lehetséges megoldás közül a lelőhely miatt választotta a katonai vonatkozású megoldást, ti. hogy a felírat táborig szentélyben állt.⁶ Ez ellen azonnal felvethető az, hogy a táborig szentély helye a praetorium volt,⁷ márpedig a felírat nem a praetorium területén, hanem ettől északnyugatra került elő.⁸ Leletkörülményeiről csak annyit tudunk, hogy épülettörmelék között találták három másik kövvel együtt.⁹ E kövvelékek a következők: Philippus mérföldkövének töredéke,¹⁰ Aurelius Abibelus sírkövének töredéke¹¹ és egy szakállas életnagyságú férfifej.¹² Ezek közül a sírkőnek és mérföldkövnek nem hogy vonatkozása nincsen a táborra, de a tábor ki is zárja azt, hogy eredetileg is ott álltak volna. Így tehát semmi támpontunk nincsen arra nézve, hogy a Iudicio-felírat eredetileg is a táborban állott-e. Valószínű, hogy a vele együtt előkerült kövekhez hasonlóan csak másodlagosan került a táborba. Következésképp az értelmezésnél a lelőhelyet számításon kívül kell hagynunk, a katonai vonatkozásokat pedig magából a felíratból kiindulva kell mérlegelnünk.

Ami a szöveget illeti, az eddigi értelmezések is hallgatólagosan feltételezték, hogy elmaradt a *fecerunt*, *posuerunt* vagy hasonló szó mint állítmány. Világos továbbá az is, hogy a *cultores* nem lehet a *sacramentum* birtoka (*sacramenti cultores*), mert a két szó között egy sornyi magasságú köz üresen van hagyva, az elválasztást pedig festett levelek sora is jelzi.¹³ Tehát a felírat állítólag a *cultores*, a *iudicio* pedig a felíratállítás körülményeit, okát vagy célját fejezi ki.

Vegyük sorra a felírat mindhárom szavának szóbjajtható jelentéseit.

iudicio. Kérdés, hogy dativus-e, vagy ablativus. Dativus esetében a votum vagy egyéb, a *cultores* által végzett cselekmény fogadója lenne a *Iudicium*, mint elvont fogalom, perszonalifikáció. Paulovics erre gondolt először, annak megkockáztatásával is, hogy a *sacramenti* esetleg a *Iudicium* „szent voltát” fejezi ki. Ez a lehetőség talán a legkevésbé valószínű. — *Iudicium* azonban nem csupán «ítélet», hanem ennek számos derivátuma és asszociációja is lehet: ítélőképesség, elhatározás, döntés, vélemény, sőt végrendelet és egyházi dogma is.¹⁴ Értelmezése tehát nagymértékben a *sacramentum* értelmétől függ. Dativus várható akkor, ha a *sacramentum* valamely olyan jelentése mellett foglalunk állást, amelynek elvontabb tulajdonsága, nem pedig következménye a *iudicium*. Ablativus esetében a *iudicio* csak a *sacramentum*-ból folyó következménynek fogható fel, amely előírta, magával hozta a felírat állítását vagy a felíratral jelölt cselekmény végrehajtását. Éppen ezért gondolt Paulovics arra, hogy a *iudicio* itt a *iussu* értelmében szerepelne, mint

⁴ Fülep F.: Intercisa I, 229.

⁵ Visky K.: Arch. Ért. 84 (1957) 21—22.

⁶ Járdányi-Paulovics: i. h. 23.

⁷ A. v. Domaszewski: Die Religion des röm. Heeres. 1895. 16.

⁸ Öreghegy, 2109 sz. parcella. Lásd a kataszteri térképet Intercisa I, 4. o. után. A lelőhelyhez Járdányi-Paulovics I.: Arch. Ért. 76 (1949) 56, 78 (1951) 21, Intercisa I, 336 sz.

⁹ 22/1927, 1—4 leltári szám alatt a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumban, vö. Járdányi-Paulovics: Arch. Ért. 78 (1951) 21.

¹⁰ Intercisa I, 323 sz.

¹¹ Intercisa I, 120 sz.

¹² Intercisa I, 403 sz.

¹³ Járdányi-Paulovics I.: i. h. 21, vö. uo. 22.

¹⁴ R. Leonhardt: RE IX (1916) 2480 és Járdányi-Paulovics: i. h. 22, 2. j.

erre egy esztergomi felirat nyújtana analógiát, ahol a *iudicio principali* csakugyan *iussu principali*-nak is felfogható.¹⁵ Azonban a *iudicio*-nak az esztergomi feliraton a *iussu*-val való azonosítása csak nagyon durván és általánosan adja vissza a szó igazi értelmét. A *iudicium* összes mellékértelmeiben is olyan állásfoglalást fejez ki, amely a változatok bizonyos mérlegelése után jött létre, ezért az esztergomi feliraton is helyesebb «elhatározás»-nak, «döntés»-nek, mint «parancs»-nak fordítani.

sacramenti. Genitivusban áll, birtoka a *iudicium*. A szó alapjelentése eskü, elsősorban katonai eskü.¹⁶ A császárkorban ezt a császár nevére tett esküt a katonák évenként megújították, tartalma pedig a fegyelem betartására, a császár iránti hűsége és a halál vállalására vonatkozott.¹⁷ Eszerint a *iudicio sacramenti* a feliratállítás olyan indítékát fejezhetné ki, amely a császárnak tett esküből következett volna; ez alig hihető akkor, ha a császárkori *sacramentum militiae* tartalma csakugyan nem volt több, mint az említett fogadkozások. Ezeknek ugyanis egyike sem hozta magával valamely felirattal jelezhető cselekmény végrehajtását. — Ha a *iudicio* dativusban áll, akkor a votum fogadója a *sacramentum* «ítélete», «döntése» stb., ami alig hihető. Feliraton aligha fejezték ki azt a katonák, hogy a császár iránti hűségük tőlük, illetve esküjüktől függ. A Pauloviestól analógiául idézett *Genio sacramenti*-felirat¹⁸ egészen más értelmű. — Nem lehet gondolni a *sacramentum* egy dominátuskori jelentésére. A 4. sz.-ban a polgári tisztségekhez esküt kellett tenni, amiből a *sacramentum* egy újabb jelentése adódott: bármiféle hivatal vagy tisztség.¹⁹ — *Sacramentum* jelentheti végül a misztériumokba való beavatáskor letett esküt, illetve magát a beavatást is.²⁰ A beavatott neve pedig *cultor*.²¹

Értelmezési lehetőség a *legis actio per sacramentum* is. Ezzel látszólag megnyugtató magyarázatot nyer a felirat első két szava.²² Ha a *iudicio* dativus, akkor a *cultores* a nekik kedvező, *actio sacramenti* útján elért ítélet perszónifikációjának állították a feliratot, ha ablativus, akkor a vesztes *cultor*-ok az ítélet következtében végrehajtott cselekedetet örökítették meg. Ez az utóbbi eshetőség önmagában sem valószínű.²³ Tehát maradna a dativusi értelmezés. Itt azonban még mindig fennáll a kétely, hogy az *actio sacramenti* csak a *damnum infectum* esetére szűkített eljárása elképzelhető-e a 3. sz.-ban Intercisában? Feliratunk ugyanis nem a 2. sz.-ból való, mint Visky gondolta. Külső kiképzése azonnal elárulja késői korát. Kétséges továbbá, hogy egy jogi aktust ilyen homályos rövidségű, a votum tevőit pontosan meg sem jelölő feliraton megörökíthettek-e? Ha e két aggályunktól eltekintünk, még mindig egy igen bonyolult helyzet rekonstrukcióját tenné szükségessé az értelmezés (kollégium ledőlni készülő fala), amely — *gratis asseritur, gratis negatur*.

cultores. A szónak kétféle jelentése jöhet számításba feliratunkon. Jelenthet a szó egyszerűen collegium-tagokat, ami ellen Paulovics azt hozta fel, hogy a felirat szükségessége miatt ez elképzelhetetlen. Collegium-tagok esetében a *sacramentum* kétféle értelmezése is megállhat. Ha *actio sacramenti*-ről van szó, akkor a collegium volt a peres eljárásban az egyik fél. Ha katonai esküt látunk a *sacramentum*-ban, akkor katonai collegium vagy császárkultuszt ápoló polgári collegium tagjai a *cultores*. — Ha a *cultores* valamely misztérium beavatottjait jelenti, akkor a misztérium individuális jellege miatt a collegium lehetősége amúgyis elesik. Paulovics szerint csak valamely alacsonyabbrendű *numen*-nek lehetett *cultor*-a, azonban bőven hozhatunk fel ennek cáfolatára adatokat,²⁴ ahol *cultor* a császári ház vagy a legmagasabb istenek tisztelőit is jelentheti. Ha a

¹⁵ CIL III 3653, *Járdányi-Paulovics*: i. h. 22.

¹⁶ Általában *J. Marquardt*: Röm. Staatsverwaltung II.² 1884. 385 sk, *Klingmüller*: RE IA, 1920. 1668.

¹⁷ *J. Marquardt*: i. m. 442, 15. j. Veget. 2, 5: *iurant autem milites omnia se strenue facturos, quae praeceperit imperator, nunquam deserturos, nec mortem recusaturos pro Romana re publica*.

¹⁸ Ann. Ép. 1924, 135.

¹⁹ *Klingmüller*: i. h. és *A. Berger*: Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia 1953. 688.

²⁰ *F. Cumont*: Die Mysterien des Mithra. Leipzig 1911². 143, *R. Reitzenstein*: Die hellenistischen Mysterienreligionen. Leipzig 1927³. 19 sk, 192—197, vö. *A. Harnack*: Mission und Ausbreitung des Christentums I³. Leipzig 1915. 401.

²¹ *Járdányi-Paulovics*: i. h. 22 irodalommal.

²² *Actio = iudicium*, lásd *A. Berger*: i. m. 520.

²³ *Alföldy Géza* felismerése (előadás 1957 dec.-ben a Régészeti Társulatban).

²⁴ ThL III, 1318.

sacramentum-on misztérium-beavatást értünk, akkor a *cultores* bármely istenség cultora i lehettek, amennyiben az istennek misztériuma volt. *Cultor* ebben az esetben = mystés.

Úgy látszik tehát, hogy feliratunk értelmezése egyedül a *sacramentum* szón fordul meg. Ha azonban közelebből megvizsgáljuk a *cultores* és a *sacramentum* szavak egymáshoz való viszonyát, több, eddig valószínűnek látszó eshetőséget ki kell zárunk.

Ha *cultores* collegium-tagok, a *sacramentum* csak katonai eskü lehet. Polgári collegium esetében a *sacramentum* mint katonai eskü csak átvitt értelmében, a császári hűségre általában célozna, mivel esküre a polgári körben nem voltak kötelezve. Ezt is nehéz azonban elképzelni. Ha valamely civil collegium tagjai a császár iránti hűségüknek akartak kifejezést adni, miért kellett volna nekik ezt ilyen burkolt, célozgató formában megtenni, amikor éppen a 3. sz.-ban váltak általánossá a bőbeszédű, a császárt hangzatos jelzőkkel elhalmozó feliratok, ahol a dolog természeténél fogva a feliratállítók is pontosan megnevezik magukat.

Katonai collegium esetében a katonai esküre való hivatkozás helyénvaló lenne, mint a *Genio sacramenti veterani* szövegű szíriai feliraton is. A két felirat közötti hasonlóság azonban nagyon külsőleges. A szíriai felirat szövege első pillanatra is érthető, világos beszéd: a veteránok (akik a missio következtében a *sacramentum* alól feloldást nyertek), feliratukkal a császár iránti további hűségüknek, esetleg összetartozásuknak adtak kifejezést. A *veterani* félre nem érthető, katonai terminus. A *cultores* ellenben nem katonai, amellett többértelmű kifejezés. Ha katonák hűségesküjükre emlékeztető feliratot állítottak volna, nem *cultores*-nek nevezték volna magukat, hanem olyan minőségben szereplnének, amilyen minőségben az esküt tették, tehát mint katonák. A *iudicium* szövege kétségteljesen teszi, mint láttuk, a katonai esküre való utalást.

Ha a *cultor*-okban nem láthatunk collegium-tagokat és a *sacramentum* nem katonai eskü, sem a császárkultuszra való utalás, akkor egyedüli megoldásként csak a *sacramentum* = 'misztérium-beavatás', *cultores* = 'beavatottak' marad meg. Erős támaszt kap e megoldás magának a feliratszövegezésnek burkolt, célozgató formájában is. Ilyen megfogalmazás, amely óvatosságot és többértelmű kifejezéseket alkalmaz, csak a misztérium-tagok esküvel fogadott titoktartásával magyarázható. *Dicerem, si dicere licet, cognosceres, si liceret audire . . . ecce tibi rettuli, quae, quamvis audita, ignores tamen necesse est* — írja Apuleius az Isis-misztériumokkal kapcsolatban (Metam. XI, 23).

A misztérium-szertartások részleteiről s így a beavatásról természetesen alig tudunk valamit.²⁵ Hogy a beavatást *sacramentum*-nak nevezték, arra Liviusnál találjuk az első utalást.²⁶ Ez az elnevezés gondolatátársításra épült fel. Egyrészt magára az esküre, amelyet a beavatott letett,²⁷ másrészt a misztériumok azon általános elképzelésére, hogy a beavatott mintegy az istennek ajánlja fel magát, hadi szolgálatra jelentkezik (vö. Apul. metam. XI, 14); esküjével, éppúgy, mint a katoná, lekötelezi magát.²⁸ A *sacramentum* szövege már Liviusnál is a beavatás egészét jelenti. Nem állítható azonban, hogy már Livius idejében és azóta is a beavatás félre nem érthető és kizárólagos terminusa lett volna. Ilyen értelemben nem gyakran előforduló kifejezés, pl. Apuleius is inkább a *telete*-t használja. Inkább ott használták, ahol képletesen értendő, ahol utalás van az istenszolgálatra, vagy éppen, mint Liviusnál is, a beavatás szembe van állítva a katonáskodással.²⁹ Azonban a beavatás és a katonai eskü összevetése mindig kéznél levő, önként adódó gondolat volt, amelyet, mint láttuk, az eskü pusztá ténye a misztériumok istenszolgálat-gondolata egyaránt támogatott. Az összevetés és azonosítás pedig a legkönnyebben ott merülhetett fel, ahol a (keleti) misztériumokkal való beható viszony társult a katonai élet adta gondolkodásmóddal. Ilyen hely volt a szír cohors állomáshelye, Inter-

²⁵ Egy elterjedt esküforma: *M. P. Nilsson*: Geschichte der griechischen Religion. II. München 1950. 667.

²⁶ Liv. 39, 15. *Reitzenstein*: i. m. 192.

²⁷ *F. Cumont*: i. m. 143.

²⁸ *Reitzenstein*: i. m. 19 sk.

²⁹ Az auktorhelyeket lásd *Reitzenstein*, *Cumont* és a 33. j.-ben idézettek munkáiban. — A misztériumok szókinésébe bekerült e katonai kifejezés érdekes párhuzamát láthatjuk a *consecraneus* szóban ThlL IV, 378. Ez a szó az ugyanazon misztériumba beavatott hívőt jelenti, *consecraneus* = symmystés. De épp az eskü ténye révén alkalmazható volt az ugyanazon eskü által kötelezett katonákra is: ilyen értelemben adja a Historia Augusta e szót Maximinus Thrax szájába: *sacrați commilitones, immo etiam consecrați mei* v. Gord. 14, 1. A *consecraneus* szó tehát a Historia Augustában fordított utat tett meg, mint a *sacramentum*.

cisa is. A keresztény fogalmaknak katonai műszavakkal való jelölése is éppen egy katona fiánál, Tertullianusnál válik általánossá.

Kérdés, hogy feliratunkon a *sacramentum* beavatást, illetve a beavatási esküt, vagy pedig a misztérium egészét jelöli-e? Hogy *sacramentum* = mystérion, arra a leg-hozzáférhetőbb hely Pál apostol ephesosiakhoz írt levele (5,32): *τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστὶ*. Fordítása a Vulgátában: *sacramentum hoc magnum est*. A keresztény írók igen hamar használni kezdték a pogány misztériumok kifejezéseit keresztény fogalmakra, így a *sacramentum* és *μυστήριον* szavak is hamar átkerültek a keresztény szókincsbe.³⁰ E tendencia első jelentős képviselője Clemens Alexandrinus volt.³¹ A *sacramentum* szó azonban a katonai nyelvből is közvetlenül átkerült a keresztény terminológiába: így jutott el Tertullianushoz, aki a keresztséget nevezi e szóval.³² A szó átvétele ugyanolyan gondolatársításon alapszik, mint amelynek révén a pogány misztériumokba is bekerült: a hívó odaadása, önfelajánlása az isten előtt, szolgálata hadi szolgálat.³³

Ahogy a *sacramentum*, úgy a *μυστήριον* is keresztséget jelölhetett.³⁴ Így jutunk el a keresztény íróknál a *sacramentum* = *μυστήριον* azonosításhoz, amely már Tertullianusnál is kísért.³⁵ Nem bizonyos azonban, hogy pogány feliratunkon már szintén ebben az általános értelmében szerepel. Ennek eldöntése most már a *iudicium* értelmezésétől függ. Hogy feliratunkon a *iudicium* nem lehet a *iussu*-val egyértelmű, magából a *iudicium* szó szerepeltetéséből is világos. Ugyanis ha a feliratállítás indítékát a fogadalomtevők az istenséggel való misztikus kapcsolat révén kapták, ezt a körülményt a *iussu*, *ex visu*, *somno monitus* stb. kifejezésekkel jelölték volna, mint erre rengeteg példát idézhetnénk is. Tehát itt, ha a kézenfekvő *iussu* helyett a *iudicio*-t használták, a feliratállítás indítékának is másnak kellett lennie.

A *iudicium* szó jelentését figyelembe véve az egyik megoldás lehetne az, hogy a *iudicium* a misztérium-szertartás alkalmával a *cultor*-ok tudomására jutott valamely isteni döntést, elhatározást jelent; a felirat ennek az isteni döntésnek teljesítésével függ össze. Ez a megoldás azért nem látszik valószínűnek, mert az indítékot adó isten nincs megnevezve, a *sacramentum* szóból pedig az következik, hogy a döntő nem maga az isten, hanem a szertartás volt. Feliratunk hátterét ezért most már csak így fogalmazhatjuk meg:

A felirat olyan kultikus cselekményt jelöl, amely a *sacramentum*-ból értelemszerűen következett; a *sacramentum* itt vagy a beavatási esküt jelenti, vagy a beavatás olyan feltételét, amely a felirattal jelzett aktust hozta magával. Az egyéb értelemmel is bíró *sacramentum* szó alkalmazása azért volt indokolt, mert a misztérium-szertartás minden részletére, így a beavatásra is vonatkozott a titoktartás parancsa. Hogy *cultor*-ok és nem egy *cultor* szerepel, már egymaga is utalás arra, hogy az indítékot a szertartás alkalmával kapták. Ellenkező esetben, misztériumon kívüli, egyénileg kapott indítéknál egyes szám és az *ex visu* vagy hasonló kifejezés lenne természetes.

Bizonytalan annak eldöntése, hogy feliratunk mely misztérium emléke. Intercisában a legnagyobb számban Mithras kultuszának emlékeit ismerjük,³⁶ ezért az ő misztériumára lehet a leginkább gondolni. E misztérium egyik beavatási fokozata a *miles* volt, amely a beavatási fokozatok között különösen fontos szerepet játszott. Az eskü letétele a *miles* beavatásakor történt, a beavatásra készülők (*leones*) külön vezető, a *pater leonum* alatt álltak.³⁷ — A beavatási szertartásnak a katonai eskü szavával való jelölése azért is indokolt lehetett, mert a beavatott esküjével *miles*-szé, katonává vált.

³⁰ K. Prümm: Religionsgeschichtliches Handbuch². Róma 1954, 449.

³¹ Simon S.: Clemens Alexandrinus és mysteriumok (Magyar—Görög Tanulm. 5, Bp. 1939) 47 sk.

³² A. Harnack: Militia Christi. Tübingen 1905, 33.

³³ Vö. Harnack: Mission u. Ausbr. I³, 401 és K. Schneider: Geistesgeschichte des antiken Christentums. I. München 1954. 705 sk. Mindketten egyoldalúan a katonák ill. katonai kifejezések szerepét hangsúlyozzák a kereszténység e militia-gondolatának eredeténél.

³⁴ Harnack: i. m. 373.

³⁵ praescr. haer. 40. — A *sacramentum* = mysterion kérdése és e szavak bekerülése a keresztény terminológiába theologusok körében vita tárgya (a kereszténység misztérium-vallás volta) lásd az irodalmat F. J. Dölger: Sacramentum militiae. Antike und Christentum 2 (1930) és K. Prümm: i. h.

³⁶ Lásd Intercisa I, 333—334 és 360—368 számok.

³⁷ E. Wüst: RE XV. 1932. 2143 és ILS 4215.